

Aneli Dragojević Mijatović¹, Aleksandar Mijatović²

^{1,2} Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Sveučilišna avenija 4, HR–51000 Rijeka

¹admijatovic@ffri.uniri.hr, ² aleksandar.mijatovic@ffri.uniri.hr

Jezična i društvena promjena

Lingvistika historijskog materijalizma Antonia Gramscija

Sažetak

Rasprava o odnosu jezika, društva, politike, ekonomije, diskursa i materijalnosti u marksizmu i postmarksizmu predstavlja nezaobilazan intelektualni i politički izazov historijskom materijalizmu. Polemika se tiče mijenjanja i preobrazbi društvenih i povijesnih formacija. Talijanski marksistički filozof Antonio Gramsci izuzetak je u toj raspravi jer zagovara kritički odnos između hegemonije i jezika. Gramscijevo složeno viđenje javlja se rano u njegovu filozofskom i filološkom obrazovanju te kasnije u intelektualnoj i političkoj djelatnosti. Za Gramscija, međuigra prisile i pristanka u hegemoniji ovisi o jeziku. Rad istovremeno pruža kritiku lingvističkog i revolucionarnog subjekta. Promjena je imanentna lingvističkoj i političkoj djelatnoj ovlasti (engl. agency). U ovom radu razmatramo Gramscijeve kategorije lingvističkog historijskog materijalizma te raspravljamo do koje su se mjere one ugradile i razvile imanentnu varijaciju u lingvistici i politici.

Ključne riječi

Antonio Gramsci, jezik, lingvistika, društvo, individuum, historijski materijalizam, hegemonija, promjena, varijacija

»Words, like cliffs, erode over time.«

Jean Aitchison, *Language Change. Progress or Decay?*, 1991.

»It is but a shallow philology, as it is a shallow geology, which explains past changes by catastrophes and cataclysms.«

William Dwight Whitney, *The Life and Growth of Language*, 2013.

1. Uvod: neprekidna promjena kao zajedničko polazište lingvistike i historijskog materijalizma

U radu razmatramo Gramscijevu koncepciju odnosa jezika i društva. Za razliku od dosadašnjih pristupa¹ ovome aspektu Gramscijevo mišljenje, zastupamo teze po kojima je Gramscijevo materijalistička lingvistika izvedena kroz kritiku Croceove koncepcije opće lingvistike kao estetike, te sukladno tome Gramscijevo materijalističku lingvistiku dovodimo u vezu s varijacionističkom sociolingvistikom, upućujući i na druge razvojne smjerove u suvremenoj sociolingvistici.

1

Vidi: Michele Filippini, *Using Gramsci. A New Approach*, prev. Patric J. Barr, Pluto Press, London 2017.; Peter Ives, *Language and Hegemony in Gramsci*, Pluto Press, London 2004.; Peter Ives, *Gramsci's Politics*

of Language, University of Toronto Press, Toronto – London 2004.; Franco Lo Piparo, *Lingua, intelletuali, egemonia in Gramsci*, Laterza, Rim – Bari 1979.

Vežano za prvu tezu rada, Gramsci ne donosi samo kritiku Crocea nego i temeljito revidira koncepcije lingvističkog izraza. Tek se na pozadini te revizije mogu i zahvatiti veze koje Gramsci gradi među pojmovima *normativnog*, *spontanog*, *konformizma* i *originalnog*. Vežano za drugu tezu, pristupi Gramscijevom shvaćanju jezika polaze od vodećih lingvističkih teorija koje postuliraju konstantnost jezičnih pravila (npr. Saussure i Chomsky) i homogenu jezičnu zajednicu. Postavke konstantnosti i homogene jezične zajednice osiguravaju apstraktnost opisa jezika.

Međutim, povezujući neolingvistiku Mattea Bartolija i lingvistiku kao estetiku Benedetta Crocea, Gramsci premješta teorijsko žarište s pravilnosti na njezin odnos s jezičnim promjenama. Time Gramscijev teorijski opis jezika doseže višu razinu apstraktnosti, budući da je sada predmet lingvističke teorije jezik koji se mijenja. Tek takva teorija koja u svojoj formulaciji uzima u obzir varijabilnost jezika, opisuje stvarni jezik. Povezujući Bartolijevu i Croceovu lingvistiku, a posredstvom Durkheimove sociologije, Gramsci donosi teoriju kolektivne i individualne jezične kreativnosti kroz koje se odvija preobrazba društva.

Pravilnost i promjena središnja su obilježja jezika. Jezik određuje istovremena sklonost prema varijabilnosti i stabilnosti, individualna divergencija u dijalekte, sociolekte, idiolekte i njihova konvergencija u mozaičku i konfliktnu cjelinu mnoštva jezika – i to *unutar* istog jezika, a ne samo *među* jezicima. No, ova provizorna cjelina ne potire istovremenu neusklađenost različitih govora te višejezičnost istog jezika. To nije pitanje varijeteta i njihove sterilizacije kroz deklarativnu deskripciju, a u stvari kodifikaciju u anemičnu polifunkcionalnost. Dogma o polifunkcionalnosti samo je druga strana jezične hiperkorektnosti.

Istovremena promjena i pravilnost, njihovo ukrštanje u pravilnost promjene i promjenu pravila, bili su u središtu glavnih razvojnih tokova filologije i lingvistike. Američki lingvist iz 19. stoljeća, William Dwight Whitney, utvrđuje u jeziku dvostruki mehanizam konzervacije i alteracije, očuvanja i promjene značenja i riječi:

»Cjelokupni živući jezik u stanju je neprekidnog rasta i promjene.«²

Whitney drži da se jezici mijenjaju kada su pojedinci i skupine odvojeni te da komunikacija ograničava alteracijski mehanizam jezika. Po tom shvaćanju, težnja prema komunikaciji navodi skupine da konvergiraju u jezičnoj upotrebi prema prosjeku koji je svima otprilike jednako blizak. Međutim, ističemo, konvergencija jezika nije uvjet komunikacije, niti potonja ograničava neograničenu varijabilnost jezika. Držimo da tendencija jezika prema pravilnosti ne znači da je on u svojoj osnovi određen pravilima i da se može objasniti pravilima. Jezična pravila ne ograničavaju varijabilnost jezika, već ona proizlaze iz samog mijenjanja jezika kao privremena usuglašavanja.³

Dapače, upravo obratno, mišljenja smo da alteracijski mehanizmi mogu biti naglašeni upravo uslijed potrebe za komunikacijom koja može potaknuti asimilaciju i disimilaciju govorne raznolikosti:

»Nijedan živući jezik nikada ne prestaje biti konstruiran ili se smanjenom brzinom ugrađuje u razdoblja povijesne aktivnosti [...].«⁴

S obzirom na taj amfibijski mehanizam konvergencije i divergencije, jedan je jezik sastavljen od heterogenih varijanti koje su u neprekidnoj mijeni i pregovaranju.

Zaključujemo da promjenjivo jedinstvo jezika ne ustrojava komunikaciju, ta prolazna usuglašavanja učinak su jezične interakcije. Ona pak tvori enklave istog jezika izvan kojih su govornici jedni drugima stranci – vlastiti se jezik istovremeno doživljava kao strani jezik. Jezici unutar i izvan sebe određeni su neusklađenom istovremenošću konvergencije i divergencije, zajedničkog i pojedinačnog, pa pojedinačna odstupanja i usklađivanja neprekidno i nezamjetljivo mijenjaju jezik. Ta neprekidna, iako izravno i u kraćem tijeku vremena neopaziva promjena jezika navela je Whitneyja da iz geologije preuzme načelo *uniformiteta* koje postaje temelj varijacionističke sociolingvistike Williama Labova. Kako ističe Whitney:

»Još je veća bliskost između života jezika i životinjskog carstva uopće. Govor svake osobe je tako reći individuum vrste sa svojom općom naslijeđenom prilagodbom određenom tipu, ali i sa svojim individualnim osobitostima, sklonošću varijacijama i nastajanju nove vrste. Dijalekti, jezici, skupine, obitelji, grane, koje utvrđuje proučavatelj lingvistike odgovaraju varijantama, vrstama, rodovima, i tako dalje, zoologa.«⁵

Whitneyjevu liniju mišljenja o jeziku nastavlja Labov u drugoj polovici 20. stoljeća. Suvremenici Labova bili su strukturalisti, ali i Noam Chomsky, utemeljitelj generativne gramatike. Oni su tragali za strukturom, konstantama, univerzalijama, nepromjenjivim obrascima iz kojih se može izvući nepregledno nesistematično mnoštvo inačica koje ne mijenjaju osnovicu iz koje se izvode nepromjenjivim pravilima. Strukturalisti su pod utjecajem Saussureova sustava dihotomija između (1) jezika i govora, te (2) dijakronije i sinkronije, jezične mijene držali izvan sistemskog karaktera jezika – kao pojedinačna i prolazna odstupanja koja niti mogu poprimiti karakter sistematičnosti, niti mogu ugroziti sistematičnost jezika.⁶ Jezična pravila ponavljala su se kao tipovi i tako su se razabirala u svakoj pojedinačnoj upotrebi. Lingvist u toj kakofoniji promjena utvrđuje nepromjenjive tipove. S druge strane, umjesto od sistematičnosti, Chomsky polazi od generativne moći jezika što promjenu svodi pod transformacije opet nepromjenjivih jezičnih univerzalija.

Labov, međutim, u samo središte jezika smješta njegovu varijabilnost. On i njegovi suradnici, na samom vrhuncu strukturalizma i generativne gramatike, koncem šezdesetih godina 20. stoljeća, razdvajaju *strukturiranost* i *homo-genost* jezika. Labov i suradnici uvode pojam *uređene heterogenosti* (engl. *orderly heterogeneity*).⁷ Ona nije pitanje stilističkih varijanti, multidijalektal-

2
William Dwight Whitney, *The Life and Growth of Language*, Cambridge University Press, Cambridge 2013., str. 33.

3
Jezična pravila predstavljaju metafizički balast u formulaciji lingvističke teorije. Mogućnost formalizacije jezičnih procesa u pravila ne znači da ona reprezentiraju stvarne procese u jeziku, a osobito ne u njegovoj upotrebi.

4
William Dwight Whitney, *Whitney on Language. Selected Writings of William Dwight Whitney*, The MIT Press, Cambridge 1971., str. 86.

5
Ibid., str. 19–20.

6
Postavka o arbitarnosti bila je presudan uvid u tim koncepcijama. Uslijed njegove arbitarnosti, jezične se promjene odvijaju kroz zakone jezičnog sustava, bez mogućnosti vanjskog utjecaja.

7
Uriel Weinreich, William Labov, Marvin I. Herzog, »Empirical Foundations for a Theory of Language Change«, u: Winfred Philip Lehman, Yakov Malkiel (ur.), *Directions for Historical Linguistics*, University of Texas Press, Austin 1968., str. 95–188, ovdje str. 100–101.

nosti ili performanse, kako potonju određuje Chomsky, već dio same jezične kompetencije, koju Chomsky shvaća kao jednojezičnu.⁸

Polazeći od Labova, jezična kompetencija ne može se objasniti polazeći od kartezijanske pretpostavke primjene pravila reprezentiranih u umu govornika odvojenog od drugih govornika. Sastavni je dio jezične kompetencije njegova upotreba u zajednici:

»... u jeziku koji služi kompleksnoj (tj. stvarnoj) zajednici, upravo bi odsutnost strukturirane heterogenosti [engl. *structured heterogeneity*] bila disfunkcionalna.«⁹

Kao što primjećuju suvremeni nastavljači Labovljeva pristupa jeziku, ako se jezik shvati kao zajednički objekt, individualne se varijacije ne uprosjećuju, već postaju sastavni dio opisa jezika.¹⁰

Labov¹¹ utvrđuje varijabilnost kao polazište u proučavanju jezika. Varijabilnost nije pitanje govora (Saussure), performanse (Chomsky), kao pojedinačnih primjera nepromjenjivih normi, već jezične strukture koja je u neprekidnoj sistematičnoj inherentnoj varijaciji.¹² Što se gramatike tiče, mora se pokazati da analogija može biti sistematična, odnosno da postoji sistematična gramatička promjena.¹³

Ideja homogene, nepromjenjive jezične zajednice za čije bi se govornike moglo utvrditi da govore isto, unatoč povremenim i nasumičnim odstupanjima i odudaranjima od pravila, proturječi svakodnevnoj raznolikosti unutar jezika. Istaknimo da bi homogena jezična zajednica, kada bi ona uopće bila moguća, upućivala na nepromjenjiv karakter društvenih odnosa na čije oblikovanje jezik ne utječe.¹⁴ No, niti su jezične zajednice homogene, niti su društveni odnosi nepromjenjivi: varijabilnost je svojstvo jezika koje se preslikava na društvo i obratno – oni su *isprepleteni*. Jezične promjene i raznovrsnost varijanti povezane su, dakle, sa sociološkim faktorima, a varijacijska sociolingvistika pokazuje kako se ta dva niza, lingvistički i nelingvistički, presijecaju.

Istovremeno, ova isprepletenost promjene i pravilnosti, varijabilnosti i stabilnosti, individualnog i kolektivnog, pretvorila je lingvistiku u model proučavanja društva i kulture. Jezik nije tek sredstvo prenošenja društvenih i kulturnih vrijednosti, već i način njihova oblikovanja.¹⁵ Talijanski marksist Antonio Gramsci pokazao je kako jezik oblikuje društvo, postajući mjesto njegove promjene i povezivanja: kroz otpor hegemoniji društvenih snaga mijenja se postojeći poredak i donosi novo.¹⁶ Naizmjenično lingvistički materijalizam i materijalistička lingvistika za Gramscija objašnjavaju kako se povezuju heterogeni elementi društva, veza između pravilnosti i promjene, te kolektivna podloga invencije i originalnosti.

2. Normativna i spontana gramatika u Crocea i Gramscija: nitko ne govori isto

Još se od Lo Piparove (1979.) inauguralne studije, u kojoj se istaknula važnost jezika u Gramscijevom marksizmu, drži da je na njegovu neortodoksnu i nedogmatsku formulaciju historijskog materijalizma presudan utjecaj izvršio talijanski lingvist Matteo Bartoli.¹⁷ Bartoli pojam *jezične promjene* razvija polazeći od kontakta između različitih skupina. Različite društvene grupe preuzimaju svojstva i jedinice bliskih lingvističkih varijanti,¹⁸ a prilagođavanje dijalekata, sociolekata, idiolekata odvija se u okviru prestiža. Ukoliko neki od idioma ima prestiž pred drugima, utoliko oni podliježu inovacijama ili kon-

zervaciji u odnosu na nadređeni idiom. Prestiž ne proizlazi iz razvoja jezika neovisno od okoline. Prestiž je kulturni, politički, ekonomski, tj. društveno-povijesnog je karaktera. Ova polivalentna snaga grupe koja govori nekim jezikom odredit će njegovu trajnost i otpornost naspram drugih. Bartolijeva istraživanja pokazala su da se jezici i njihovi idiomi, međusobno i unutar sebe, oblikuju prema odnosima moći te da mogu biti provoditelji tih odnosa.

8

Noam Chomsky polazi od homogene jezične zajednice koja govori isti jezik (usp. Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, The MIT Press, Cambridge (MA) 1965.). Međutim, heterogenost nije pitanje više jezika, već upravo vlastitog jezika. Stoga je pojam kompetencije koji se bavi samo konstantama preuzak; jezična sposobnost mora objasniti kako se razumije i stvara sama varijabilnost koja nije funkcija konstanti. Lingvistička teorija koja polazi od razlike između kompetencije i performanse (Chomsky), unutarnje i vanjske lingvistike (Saussure) ima slabu eksplanatornu moć jer objašnjava jezične konstante, ali ne i samu varijabilnost.

9

U. Weinreich, W. Labov, M. I. Herzog, »Empirical Foundations for a Theory of Language Change«, str. 101.

10

Scott F. Kiesling, *Linguistic Variation and Change*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2011., str. 7.

11

Usp. William Labov, *Sociolinguistic Patterns*, Pennsylvania University Press, Philadelphia 1972.; te prekretnička studija: William Labov, *Language in the Inner City. Studies in the Black English Vernacular*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1972.

12

Usp. William Labov, *Sociolinguistic*, Pennsylvania University Press, Philadelphia 1972., str. 110, 181 i 204.

13

W. Labov, *Sociolinguistic Patterns*, str. 274.

14

Jezik se mijenja i u krajnje zatvorenim i totalitarnim zajednicama; ove potonje lingvist Robert Hall naziva *superpolicijskim državama* koje uvode nadzor ne bi li spriječile »međudijalektalno posuđivanje unutar govorne zajednice« (usp. Robert A. Hall, *Leave Your Language Alone!*, Cornell University, Ithaca 1950., str. 153). Hall ističe: »Jezik bi se mijenjao čak i u tako potpuno izoliranoj, reguliranoj zajednici, neovisno o tome koliko se napora ulagalo da se zadrži njegova stabilnost.« – R. A. Hall, *Leave Your Language Alone!*, str. 153.

15

Charles Taylor, *The Language Animal. The Full Shape of the Human Linguistic Capacity*, Harvard University Press, Cambridge 2016. Upućujemo na Taylorov pojam *lingvističke dimenzije* te razliku između *uokvirujućih i konstitutivnih* teorija jezika.

16

Dok Gramsci razvija materijalističku koncepciju društvenih promjena, Vilém Mathesius u okviru Praške škole razvija pojam elastične stabilnosti. Međutim, taj se koncept razvija u okviru rigidnosti, budući da je elastičnost u službi očuvanja norme, umjesto pokazivanja granica unutar kojih se norma ustaljuje. Elastičnost je ovdje samo prilagodba norme, njezina »fleksibilnost«, da se poslužimo složenicom iz kapitalističke ekonomije koja podrazumijeva neprekidnu prilagodbu radnika na uvjete uz hinjenu sigurnost. Elastičnost koja bi doista bila fleksibilna omogućuje promjenu onoga čemu se treba prilagoditi. O razlici između te dvije fleksibilnosti vidi: Giovanni Bottiroli, *La ragione flessibile. Modi d'essere e stili di pensiero*, Bollati Boringhieri, Torino 2013.

17

Matteo Bartoli (1872. – 1946.), rođen u Labinu, bio je jedan od Gramscijevih profesora na Sveučilištu u Torinu. Bartoli je u Torinu poučavao od 1907. godine, a prethodno djelujući u Beču, Firenci, Strasburgu i Parizu. Gramsci je u Torinu od 1911. godine, a Bartoli je od njega tražio da vodi bilješke njegovih predavanja o glotologiji iz akademske godine 1912. i 1913. Bartoli je bio uvjeren da će Gramsci, student sa Sardinije, postati lingvist, ali Gramsci studije nije nikad dovršio.

18

Iako je Bartoli držao da se jezične promjene događaju između jezika koji nemaju zajedničko porijeklo, kao što je kontakt talijanskih dijalekata s dijalektima Sardinije i Etrurije, koji su bili ne-indoeuropskog porijekla. Usp. Alvaro Bianchi, »Gramsci, filólogo«, *International Gramsci Journal* 4 (2021) 1, str. 3–46.

U Gramscijevim *Bilješkama*¹⁹ nazire se Bartolijev neolingvistički model arealne lingvistike, suprotstavljen mladogramatičarskim zakonima jezičnih promjena. Bartoli umjesto toga uvodi zračenje inovacija u smjeru od zona visokog prema zonama niskog prestiža. Zone prestiža određene su hegemonijom među višim i nižim, pa se promjena i primjena pravila odvijaju na osi nadređenih i podređenih idioma. Os prestiža, viših i nižih, prenijela se na odnos među perifernim i centralnim, izdvojenim i dostupnim, većim i manjim područjima prema kojima se raspoređuju stariji i noviji oblici.

Gdje je tlak kontaktnih točki prestiža manji, bolje su očuvani stariji oblici, no njihovi govornici ostaju odvojeni od vladajućeg idioma. S druge strane, iako se idiom može naučiti samo dodatnim upoznavanjem, a tek potom i organskim uklapanjem u život pojedinca, skupine i klase, Gramsci ističe da se idiom ne smije nametati. Iako je pristup vladajućem idiomu omogućen upoznavanjem s novim normativnim okvirom, taj okvir prelazi u spontanu upotrebu. Taj prijelaz normativnog u spontano, Gramsci će razraditi kao dvije gramatike, što nastoji razlikovati od uvođenja i nametanja jezika. To nije razlika između standarda i dijalekata, gradskih i ruralnih govora, te taj zajednički idiom nema konotacije ispravnog, boljeg i ljepšeg govorenja u odnosu na organske govore pojedinaca, skupina i klasa. Po Gramscijevu mišljenju,²⁰ Bartoli je preobrazio lingvistiku iz prirodne znanosti u povijesnu znanost. Stoga se njezine kategorije, glasovi i značenje izvode iz vremenskih i prostornih okvira, a ne izoliranih psiho-fizioloških svojstava govornika.

Govornici i jezici ne mogu ostati izvan kontakta. Stoga govornik ne može samostalno – spontano – stvarati jezik, niti jezik nastaje iz jezika, bez dodira s drugim jezicima i unutarnjim raslojavanjem.²¹ Odbacivanje lingvističke partenogeneze²² ujedno je odbacivanje i njezina političkog ekvivalenta. Lingvo-politički subjekt nije pojedinac-umjetnik, već povijesno-kulturni pojedinac.²³ Kategoriju pojedinca-umjetnika, vidjet ćemo, Gramsci preuzima od Crocea i njegove koncepcije poistovjećivanja opće lingvistike i estetike. Partenogenezi²⁴ Gramsci suprotstavlja inovaciju, čiji nositelj nije individuum, već društvena zajednica u obnavljanju i napredovanju. Gramsci razlikuje inovaciju kao interferenciju i molekularno inoviranje. U interferenciji dolazi do pretapanja različitih jezika i kultura ili se javlja posuđivanje pojedinih dijelova jezika.²⁵ Ta se dva oblika inovacije javljaju i unutar jednog jezika i kulture pa se on obnavlja interferencijom iz koje izrasta novi jezik i molekularno posuđivanje među pojedinim slojevima. Kao dva krajnja oblika lingvo-političke partenogeneze, Gramsci izdvaja esperanto na kolektivnoj i neolalizam na individualnoj razini. Po njemu su esperanto i neolalizam, umjetni, privatni idiomi,²⁶ žargoni zatvorenih društvenih skupina bez organske veze s povijesnim razvojem.²⁷ Gramsci objašnjava da je umjetno stvaranje nacionalnih jezika slično esperantu²⁸ jer se ni jezik nacije (Manzonijeva jezična reforma), ni ono što se nametalo kao mogući jezik socijalističke Internacionale (esperanto), ne može stvoriti partenogenezom, već, kako smo prethodno vidjeli, interferencijom i molekularnim posuđivanjem.²⁹ Za Gramscija su jezične promjene dio cjelokupne promjene društva jer bi u suprotnom jezik bio nakupina okamenjenih oblika koji upućuju na nepromijenjene društvene odnose. Gramsci parafrazira Croceovo shvaćanje umjetnosti koja je poučna samo ako je umjetnost, ali – unatoč svjedočenoj postuliranoj autonomiji umjetnosti – umjetnost ne proizvodi umjetnost.³⁰

Umjesto te partenogeneze imitatora i epigona koji ponavljaju pohabane oblike, Croce ističe dualnost odnosa, potrebu spajanja dvaju različitih eleme-

nata koji u konačnici daju *novo*, ali izdižući pritom važnost *maskulinog*. Po Croceovu mišljenju, a što preuzima i Gramsci, »pjesništvo ne stvara pjesništvo«, već »mora biti intervencije muškog elementa, koji je realan, strastven, praktičan, moralan«.³¹

Iako ne kaže na čemu se intervencija vrši, niti se *žensko* izrijekom spominje, jasno je da se, iako je nužno, smješta u kontekst partenogenetičnog, koje *ne može samo*, ali i kada jest u odnosu (sa spomenutim *muškim*) igra ulogu »inertnog, pasivnog«,³² gotovo okamenjenog. Ispada da je ovaj muški element uvjet da se obnove usahle i zastarjele veze jezika, društva i stvarnosti.³³ Ovaj

19

Antonio Gramsci, *Appunti di glottologia, 1912-1913*, Giancarlo Schirru (ur.), Istituto della Enciclopedia Italiana, Rim 2016.

20

Antonio Gramsci, *Selections from Cultural Writings*, David Forgacs, Geoffrey Nowell-Smith (ur.), prev. William Boelhower, Lawrence and Wishart, London 2012., str. 174.

21

Vidi: P. Ives, *Language and Hegemony in Gramsci*, str. 46. Ives izjednačava *spontanost* i *partenogenezu*.

22

Zato Gramsci zagovara »demokratskog filozofa«, kao »novi tip filozofa«. Taj tip filozofa drži da se »njegova osobnost ne svodi na vlastitu fizičku individualnost, nego da je aktivan društveni odnos promjene kulturne sredine«. Partenogenetski se mislilac »zadovoljava vlastitom mišlju, 'subjektivno'« te je stoga predmet »okrutnih šala«. Nasuprot tome jedinstvo je znanosti i života kao »novo aktivno jedinstvo« u kojem se »ostvaruje sloboda misli, to je odnos učitelja i učenika, filozofa i kulturne sredine u kojoj treba djelovati, iz koje treba izvesti probleme koje je nužno postaviti i riješiti, dakle odnos filozofije i povijesti.« – Antonio Gramsci, *Marksizam i književnost*, prir. Vjekoslav Mikecin, prev. Dubravka Zorić, Školska knjiga, Zagreb 1984., str. 117.

23

Ibid., str. 114.

24

Pojam Gramsci preuzima od Crocea, navodeći mjesta iz *Cultura e vita morale*. Usp. A. Gramsci, *Selections from Cultural Writings*, str. 107–108.

25

Kao prvi primjer, Gramsci uzima odnos između latinskog i keltskog u Galiji, a kao drugi odnos latinskog i germanskog. Prvi dio *Bilješki* prikazuje razvoj francuskog jezika iz keltsko-latinske interferencije.

26

Idiolekti, prema suvremenoj lingvističkoj terminologiji.

27

A. Gramsci, *Marksizam* i književnost, str. 114. Gramsci, suprotno suvremenim sociolingvističkim koncepcijama, kaže da su »umjetni jezici slični žargonima« te da su »u ponečemu korisni jer imaju vrlo ograničen povijesno-društveni sadržaj« (ibid.). Identičnu formulu Gramsci primjenjuje na dijalekte i standardni jezik (nacionalno-književni jezik, kako ga naziva).

28

Za razliku od »dekretnirane kulture hegemonije«, u Firenci se talijanski jezik razvijao »unitarno [...] odozdo, od naroda prema obrazovanim pojedincima«. Kako je opadala cjelina razvoja Firence, njezine moći i utjecaja, živi jezik prelazi u umjetni žargon, »lišen živa dodira s nekim historijskim govorom« (ibid., str. 113).

29

Lingvo-politička partenogeneza nastaje »državnom prisilom«, nasuprot koje je organsko povezivanje heterogenih jezika po kojem se »talijanski oblikuje sam po sebi, a oblikovati će se samo ako zajednički život nacije izazove mnogobrojne i stabilne veze među raznim dijelovima nacije; zatim, da se neki jezik širi zahvaljujući proizvodnoj djelatnosti pisanih djela, prometa, trgovine, ljudi koji tim jezikom govore.« – A. Gramsci, *Marksizam i književnost*, str. 118–119.

30

Prema: A. Gramsci, *Selections from Cultural Writings*, str. 108.

31

Benedetto Croce, *Cultura e vita morale*, Laterza, Bari 1955., str. 242, isticanja dodana.

32

A. Gramsci, *Selections from Cultural Writings*, str. 108.

33

Prema Gramsci: »Najveći kritičari pjesništva upozoravaju da se ne prepušta književnim

Croceov uvid, koji razvija i Gramsci, nosi konotaciju koja je upravo u suprotnosti s idejom o Gramscijevoj težnji razbijanja odnosa hegemonije i moći. Dok se za Gramscija kulturna hegemonija mora raskrinkati, ogoliti, kako bi se razjasnila i razbila postojeća matrica društveno-političkih i klasnih odnosa, isticanje dominantnosti muškog elementa – kao onog koji nosi potrebnu iskru promjene – učvršćuje, čak i promiče matricu rodne nejednakosti, što je, najblaže rečeno, posve kontra-intuitivno u odnosu na emancipatorsku snagu upravo ženskog, *femininog*, kao i pripadajuće feminističke društvene kritike, ključne i za raskrinkavanje kapitalističkih i klasnih odnosa moći.

Doslovno, partenogeneza umjesto dva, zahtijeva jednog roditelja, u njoj organizam stvara svoju točnu kopiju. U tom obliku oplodnje, potomci su identični roditeljima, bez genetske varijacije. Novo nastaje povezivanjem poznatog i nepoznatog, vlastitog i stranog. Neovisno o kritičkom odnosu prema Croceu, Gramsci u njegovoj koncepciji umjetnosti i odnosa prema stvarnosti i društvu pronalazi mogućnosti primjene na historijski materijalizam.³⁴ Kao i književnost, povijest i revolucionarna aktivnost mijenjaju ideologiju i nadgradnju. Koliko god kritika partenogeneze bila opravdana, prema opisanoj Croceovoj i Gramscijevoj koncepciji obnavljanja kao intervencije »'muškog' elementa«³⁵ koji stvara »novog čovjeka« i »nove društvene odnose«,³⁶ treba, kako je pojašnjeno, zauzeti kritičku distancu. Jezici se obnavljaju, odnosno mijenjaju, »uzimajući [oblike] iz stranih jezika, oživljujući stare oblike, mijenjajući gramatička značenja i funkcije«.³⁷

Slijedeći Gramscija, isti je jezik komponiran od više jezika; oni se stapaju u zajednički, iako ne jedan jezik.³⁸ Nacionalni se jezik istovremeno okamenjuje i »prelama u tisuću dijalektalnih odraza«.³⁹ Jezična promjena i u Gramscijevim se analizama oblikuje prema geološkom modelu slojeva koji se okamenjuju i opet vraćaju u stanje tečnosti koja se i okamenjuje i obnavlja.⁴⁰ Ista jezična masa prolazi dva suprotna agregatna stanja koja predočavaju dvostruki karakter jezične promjene, dispoziciju govornika da slijede pravila, nastoje ih učvrstiti, i – suprotno tome – odvratiti se od njih i promijeniti ih. Gramsci ovu dvostrukost jezičnih promjena prikazuje kao »tijek rastopljene vulkanske građe«⁴¹ koja je u isti mah tekuća i kruta, erupcija potisnutih zvučnih i značenjskih slojeva na površinu jezika.

Po Croceovu mišljenju, umjesto na jedinstvu, zajednica se temelji na spontanosti, iskrenosti njezinih članova koji ne ponavljaju izraze, već stvaraju i pronalaze nove za nove dojmove. Za Crocea se težnja prema boljem razumijevanju pojedinaca – koji se međusobno iskreno izražavaju u priopćavanju njihove nutrine ili dojmove o vanjskom svijetu – zamijenila potragom za jednim i savršenim jezikom. Croce drži da se jedinstveni jezik (kako Croce naziva standard) nameće kao ujedinitelj govornika u homogenu zajednicu. Međutim, Croce ističe da jezična homogenizacija lišava govornike spontanosti preobražavajući njihovo jezično ophođenje u prenošenje gotovih i dovršenih jezičnih oblika. Potonji pak ne mogu biti spontani izrazi individualnih dojmove govornika.

Croceova kritika jezične homogenizacije neprekidna je Gramscijeva tema budući da se prema Croceu međusobno razumijevanje ne može osigurati kroz »univerzalnu kulturu« koja bi proizlazila iz razmjene misli i osjećaja među ljudima. Gramsci, međutim, u članku »Socijalizam i kultura« oštro kritizira pojam kulture kao kataloga »nepovezanih činjenica«.⁴² Gramsci takvu kulturu kao skup dovršenih, samorazumljivih vrijednosti koje se izdaju kao činjenice određuje kao »pedanteriju i intelekt«.⁴³

Izrazi koje Gramsci upotrebljava u kritici takve koncepcije kulture izdvojenih pojedinaca identični su Croceovim u odbacivanju zajedničkog jezika koji bi proizlazio iz normativne gramatike. Normativna gramatika za Crocea predstavlja skup pravila koja postoje neovisno od govornika te u upotrebi ostaju nepromijenjena. Dio te definicije normativne gramatike preuzima Gramsci, ali on nastoji razviti njezinu drugačiju koncepciju. Tako shvaćena normativna gramatika za Crocea je »arsenal [...] gotovog i pripravnog oružja«,⁴⁴ »groblje« balzamiranih leševa, mumificiranih izraza, zbirka apstrakcija koje nisu proizvod inteligencije, već intelekta. I za Crocea i za Gramscija te apstrakcije ne omogućuju sporazumijevanje, već stvaraju »zid između sebe i drugih«.⁴⁵

U Croceovu dvojstvu opće lingvistike i estetike, varijabilnost izraza odgovara varijabilnosti dojmova. Ta se promjenjivost otima gramatičkoj i rječničkoj stabilizaciji i kodifikaciji. Izražavanje dojma dovršenim, poznatim značenjima jest krivotvorenje i iskrivljavanje njihove intuitivne prirode. Za Crocea takvi govornici ne komuniciraju jer ne izražavaju, već prenose gotove oblike kao nositelje dovršenih pojmova. Govornici koji se ne izražavaju govore sebi, ne drugima, to je njihov privatni jezik budući da se on rađa iz deprivacije od

receptima, već da se, kako kažu, 'ponovno stvori čovjek'. Kada je čovjek ponovno stvoren, duh je obnovljen, nastaje novi život afekata, iz toga će, ako će uopće, izrasti novo pjesništvo.« – A. Gramsci, *Selections from Cultural Writings*, str. 108.

34

O vezama između Crocea i Gramscija glede historijskog materijalizma i upotrebe pojma *partenogeneze*, vidi: Stefano Petrucciani, »Gramsci's Antidogmatic Reading of Marx«, u: Davide Cadeddu (ur.), *A Companion to Antonio Gramsci. Essays on History and Theories of History, Politics and Historiography*, Brill, Leiden 2020., str. 59–70. U Petruccianijevu tumačenju područje proizvodnje utječe na promjenu drugih područja, dok se proizvodnja mijenja iz sebe – *partenogenetski* (S. Petrucciani, »Gramsci's Antidogmatic Reading of Marx«, str. 67).

35

A. Gramsci, *Selections from Cultural Writings*, str. 108. Partenogeneza ne bi smjela biti zamijenjena patrijarhalizmom. Patrijarhalna konotacija, međutim, koju ovakva interpretacija nosi, nije »sastrugana« pa se ne može tvrditi je li pitanje stava ili ne-kritičko izražavanje tradicionalnog. Kritika partenogeneze kritika je jezika kao zatvorenog sustava, neovisnog od okoline (društvo, svijet, stvarnost), čije su sastavnice, međutim, iznutra ovisne.

36

A. Gramsci, *Selections from Cultural Writings*, str. 108.

37

A. Gramsci, *Marksizam i književnost*, str. 121.

38

Prema nalazima varijacijske sociolingvistike: »Pripadnost je određena konsenzusom o zajedničkim normama, ali ne i konformiranju u njihovoj upotrebi, omogućujući time ljudima širinu da izraze njihovu raznolikost u zajednicama.« – Jack K. Chambers, Peter Trudgill, Natalie Schilling-Estes (ur.), *The Handbook of Language Variation and Change*, Blackwell, London 2013., str. 300.

39

A. Gramsci, *Marksizam i književnost*, str. 112.

40

Tako na jednom mjestu piše: »... jezik je ujedno i živa stvar muzej fosila života i civilizacije.« – Antonio Gramsci, *Historijski materijalizam i filozofija Benedeta Crocea*, prev. Milan Macura, Milivoj Ivčić, Naprijed, Zagreb 1958., str. 177.

41

Ibid., str. 113.

42

A. Gramsci, *Marksizam i književnost*, str. 47–48.

43

Ibid., str. 48.

44

Benedetto Croce, *Estetika kao znanost izraza i opća lingvistika. Teorija i historija*, prev. Sanja Roić, Globus, Zagreb 1991., str. 141.

45

A. Gramsci, *Marksizam i književnost*, str. 48.

drugih: od govornika postao bi tašti slušalac samog sebe, od ozbiljna čovjeka pedant, od iskrena čovjeka histriion.⁴⁶

Neprekidno mijenjanje dojmova iziskuje stalno stvaranje novih izraza. Novi izrazi nisu nove riječi, već njihova preobrazba u nove izraze kao izraze novog.⁴⁷ Zato se jezik ne može dovršiti u model jezika koji proizlazi iz svođenja jezika na stalne i gotove oblike. Oni ni prema Croceu, ni prema Gramsciju nisu izrazi. Međutim, za Gramscija promjenjivost jezika ne isključuje normativnu gramatiku. Normativnost jezika ne prinosi se izvana, već je sastavni dio jezika u njegovom neposrednom okruženju života. Za Gramscija normativna gramatika ne može biti odvojena od »živog govora«,⁴⁸ kao što inovacije nisu individualne, već se javljaju u cjelini »društvene zajednice«.⁴⁹ Kao i inovativnost, normativnost se javlja unutar zajednice prvo kroz tepanje, potom kroz konverzaciju – poput *tako se kaže* ili *tako treba*.⁵⁰ Slaganje oko jezičnih normi koje se postiže u ovom interaktivnom okviru ne znači da govornici govore isto. Croce zamišlja zajednicu kao razmjenu među iskrenim i spontanim individuumima, umjesto prijetvornih pedanata i histriona. Ovi potonji dojmove zaođievaju u dane, socijalno ovjerene, oblike. Gramscijeva zajednica ne temelji se na izvana uvedenom jeziku ili na jednom od izabranih jezika iz kojih bi se izveo jezik uzor za sve idiome. Za Crocea čovjek spontanom upotrebom jezika mijenja zajednicu. On pravilnost i promjenjivost određuje kao nepomirljivo suprotstavljene pojmove, dok su oni za Gramscija u dijalektičkom odnosu – pravila neprekidno teže mijenjanju, a promjene privremenom zgušnjavanju u pravila.

Po Croceovu mišljenju, značenja su promjenjiva jer je promjenjiv svijet individuumu. Stoga slaganje u upotrebi ne može biti krajnji temelj značenja. Ono što je zajedničko podliježe neprekidnom revidiranju. Slaganje ne može biti dano jer ograničava upotrebu jezika, kreativnu preobrazbu riječi u izraze i spontanost govornika. Niti za Crocea, niti za Gramscija slaganje ne može biti zadano kao zajednički uzor jezika koji bi se nametnuo dijalektalnoj raznovrsnosti. Gramsci tu napetost između spajanja i razdvajanja jezika zadržava u dijalektičkoj napetosti, pokazujući da su nerazmrsiva isprepletenost inovativnosti i normativnosti, varijabilnosti i stabilnosti okosnica društvenog procesa:

»Zato temelj svake kritičke djelatnosti mora biti sposobnost otkrivanja distinkcija i razlika pod površinom i prividnom uniformnošću i sličnošću te bitnog jedinstva pod svim prividnim proturječjima i površinskim razlikovanjima.«⁵¹

Jednolikost se može izvesti samo na pozadini raznolikosti jezičnih oblika, ali se odstupanje može prepoznati jedino u odnosu na skup uhodanih obrazaca. Po Gramsciju, u Croceovu individualističkom shvaćanju jezičnog stvaranja, sve je stvaranje i ništa nije stvaranje. Stoga Gramsci po strani ostavlja razliku između *stvorenog* i *stvaranja*. Na koncu, stvoreno ne služi samo kao pozadina na kojoj bi se prepoznalo stvaranje, već ovo potonje obnavlja stvoreno. Bez veze između asocijacija, kao lanca gotovih oblika, ne stvara se novi izraz. U suprotnom, umjesto revolucije, dobije se »kulturni kompromis«.⁵²

3. Avangardni konformizam, originalnost i mijenjanje jezika: usuglašavanje oko neslaganja

Odstupanje od pravila, njihovo kršenje, razaznaje se na pozadini njihova slijeđenja. Pravilnost i promjena, normativnost i inovativnost za Gramscija nisu suprotstavljene, već se međusobno podrazumijevaju. I Croceovi individuumi,

pretvarajući poznate oblike u nove izraze – ne bi li postali *izrazi novog* – polaze od toga da su oblici rasprostranjeni i upotrebom ukorijenjeni i uhodani. Pravilo je jednako posljedica inovacije kao što je inventivno odstupanje od pravila. Bez tog amfibijskog sklopa pravilnosti i promjene, normativnosti i inovativnosti, ne bi bilo moguće objasniti primjenu pravila na nove i nepoznate slučajeve. Kao što svaka inovacija teži da se prometne u pravilo, tako je i svaka primjena pravila u svojoj osnovi inovativna.

Budući da se primjenjuje na nove situacije, već normativna gramatika kao katalog okamenjenih oblika sadrži sliku jezika u stanju promjene, zaustavljeni snimak njegova mijenjanja, kao što su polisemija, homonimija i sinonimija. Gramsci u članku o Croceovu eseju *Ovaj okrugli stol je četvrtast* određuje gramatiku s fotografijom koja hvata trenutak u razvoju jezika.⁵³ Razvoj proizlazi iz prethodnog doba te se nastavlja u idućem. Gramatika kao fotografija nema samo ulogu da zabilježi trenutak, »aspekt civilizacije«, već da ga »modificira«. ⁵⁴ Gramatika bilježi istovremeno pravilnost promjene i promjenu pravila, kodificira i modificira. Normativna gramatika i spontanost u upotrebi jezika nisu suprotstavljene, već pokazuju kako će promjena proizaći iz poznatih pravila.

Promjena je dvostruki proces otkrivanja razlika pod »prividom uniformnosti« i jedinstva prema »svim prividnim proturječjima«. ⁵⁵ Dok promjena ističe proturječje u pozadini uniformnosti, pravilo razrješava proturječnosti u sličnosti. Time se, međutim, prekida veza pravila i novog. Pravilo se svodi na zakon. Zakon ima strukturu uzročno-posljedičnog objašnjenja koje se svodi na statistički »zakon velikih brojeva« ⁵⁶ u kojima nestaje »nezamjenjiva individualnost pojedinačnih događaja«, ⁵⁷ u nastojanju da se njima manipulira kao »beznačajnim faktima«. ⁵⁸ U tom sklopu: novo je samo zajedničko ime koje se daje nizu beznačajnih fakata, ali ta imena ne znače nikakvu novost. ⁵⁹

46

B. Croce, *Estetika*, str. 140.

47

»Mijenjaju se impresije, to jest sadržaji, a svaki je sadržaj različit od drugog jer se u životu ništa ne ponavlja, a stalnom smjenjivanju sadržaja odgovara nesvodiva promjenjivost izražajnih oblika, estetičkih sinteta impresija [...]. Logički se može obraditi ono što je ranije obrađeno u estetičkom obliku [...].« – B. Croce, *Estetika*, str. 75–76.

48

A. Gramsci, *Marksizam i književnost*, 123.

49

Ibid.

50

Ibid.

51

Ibid, str. 40–41.

52

Ibid., str. 126.

53

To ipak ne znači da se fotografski snimak jezika u razvoju može poistovijetiti sa Saussureovim sinkronijskim presjekom jezika, kao što tvrdi: Alessandro Carlucci, »Gramsci and the Cours de Linguistique Générale«, *Cahiers Ferdinand de Saussure* 64 (2011), str. 27–48, ovdje str. 29.

54

A. Gramsci, *Selections from Cultural Writings*, str. 180.

55

A. Gramsci, *Marksizam i književnost*, str. 40–41.

56

A. Gramsci, *Historijski materijalizam i filozofija Benedeta Crocea*, str. 156.

57

Ibid.

58

Ibid.

59

Ibid., str. 158.

Pravila su u osnovi inovativna jer su u svojoj formalnoj strukturi kondicionalna, a ne indikativna. Provizornost pravila upućuje na to kako bi se mogla primijeniti, a ne kako se primjenjuju u svakoj novoj i još nepoznatoj situaciji. Ne donosi se pravilo, već se izvodi pravilnost kao promjenjiva shema normativnosti. Normativna gramatika poučava »o cijelom organizmu određenog jezika«, stvarajući »duhovni stav koji nas osposobljava da se uvijek možemo orijentirati u jezičnoj sredini«. ⁶⁰ Normativa gramatika je »živuća filologija«. ⁶¹ Njome se uvjeti sredine preobražavaju iz samorazumljivog okvira u problem, kao pretvaranje »uvjeta ropstva u znamenja pobune i društvene obnove«. ⁶²

Kao što se normativna gramatika ne odvaja od živog govora, polazeći od amfibijskog jedinstva normativnosti i inovativnosti, pravilnosti i promjenjivosti, tako su spontanost i konformizam, originalnost i uniformnost neraskidivo isprepleteni. Ne bi li nadišao Croceovo proturječje između oblika i izraza, Gramsci odvaja individualizam, kao ponašanje, govorenje suprotno od drugih i kolektivizam »kao ropsko prihvaćanje gotovih ili već uhodanih ideja«. ⁶³ Gramsci može povezati spontanost, konformizam i originalnost, budući da se pripadnost govornoj zajednici ne temelji na tome da svi njezini govornici govore isto, već da prihvaćaju varijabilnost pravila.

Jezične inovacije nisu individualne, ako je individualnost izvedena iz društvene zajednice – »pojedinu kao povijesno-društveno kulturnom elementu«. ⁶⁴ Stoga se, po Gramsciju, originalnost individuuma izvodi iz društvenosti. ⁶⁵ Njegova je spontanost socijalno legitimirana i vezuje se za interaktivni okvir. Ukratko, spontanost je artifičijelna, kao što artifičijelnost ne sputava spontanost. Gramsci zagovara spojivost spontanosti i konformizma. Ona otežava, ali ne sputava »da oblikujemo svoju ličnost i budemo izvorni«. ⁶⁶

Gramsci razlikuje fiktivni, artifičijelni od racionalnog konformizma koji predstavlja socijalnost. Prvi konformizam uvodi prinudu – koja nije u skladu s razvojem društvenih snaga – neke »klike«, ⁶⁷ a ona nalaže »prihvaćanje postojećeg stanja«. ⁶⁸ Drugi konformizam podrazumijeva »avangardu« ⁶⁹ koja razvoj vidi u odvajanju od postojećeg stanja. ⁷⁰ Artifičijelni konformizam tvori »zalijenjenu uniformnost«, a ovaj avangardni »nužnu uniformnost«. ⁷¹

Spontanost koja se gradi na opreci prema konformizmu završava u *idiotizmu*, ⁷² odvojenom od cjeline društvenosti. To postaju devijacije, umjesto inovacije, odklon koji nije postao pravilo, čiji je lingvistički ekvivalent neolalizam, kao stvaranje neologizama: ⁷³ traženje lajtmotiva, misaonog ritma u razvoju, mora biti važnije od pojedinačnih slučajnih izjava i izdvojenih aforizama. ⁷⁴

Spontanost koja traži veze u proturječjima i ističe razliku među njima nije slučajna, izdvojen događaj, već preobrazba koja je i norma i inovacija, amfibijsko jedinstvo norme kao inovacije i inovacije kao norme. U dvojakosti konformizma i spontanosti prilagođavanje pravilima ujedno je njihovo odstupanje od samih sebe. Pravilo odstupanja od sama sebe kako bi se moglo primijeniti na novi predmet ili događaj. Unutarnje nesuglasje pravila sa samim sobom, njegovo nerazrješivo proturječje otvara prostor promjene.

Spontanost isklizne u idiotizam ili narcizam u kojima pojedinac s drugima dijeli samo ono u čemu se potvrđuje njegova individualnost. Spontanost kao idiotizam nemogućnost je distance u odnosu na samog sebe, odupiranje da se uđe u nesuglasje sa samim sobom. Individualizirati se znači konfirmirati se s neosobnim pravilima, odvojiti se od sebe povezujući se s drugima te kroz to povezivanje graditi socijalno sebstvo. Ono ne podrazumijeva da svi govore istim jezikom, već se jezična zajednica uspostavlja na odstupanju od pravila i mijenjanju jezika.

Slijedeći Gramscija, spontana gramatika, imanentna jeziku, po kojoj netko govori, a da tu gramatiku ne eksplicira, podrazumijeva prešutno usvajanje i pridržavanje jezičnih pravila, njihovo neosviješteno prosljeđivanje. Uz ovu imanentnu ili spontanu gramatiku u jeziku postoji normativna gramatika. Ona podrazumijeva uzajamno osvještavanje pravila po kojima se govori. Spontana gramatika svijest je o pravilnom govoru, a normativna gramatika o samim pravilima. U suvremeni terminima, jezična pravila ne trebaju biti reprezentirana u svijesti govornika da bi se po njima govorilo.

Međutim, za Gramscija, normativna gramatika nema tek psihološki status, već prije sociolingvistički. Ona nije skup pravila koja se usvajaju podražajem iz jezične okoline, već se oslanja na obostrano poučavanje, nadziranje i ispravljanje. S druge strane, spontana gramatika ne znači da je partenogenet-

60

A. Gramsci, *Marksizam i književnost*, str. 123.

61

A. Gramsci, *Historijski materijalizam i filozofija Benedeta Crocea*, str. 157. S obzirom pojam *živuća filologija*, ne čini se održiva teza koju iznosi Filippini, a po kojoj nije posrijedi: »Izbor između očuvanja mnoštva jezika i nametanja jednog jezika, već između dva različita načina postizanja jedinstva.« – M. Filippini, *Using Gramsci*, str. 111.

62

A. Gramsci, *Marksizam i književnost*, str. 48.

63

Ibid., str. 38.

64

Ibid., str. 114.

65

Gramsci ovu koncepciju preuzima iz sociologije Émilea Durkheima koji tvrdi da je »posvećenje pojedinca« (Émile Durkheim, *Sociologija i filozofija*, prev. Rade Kalanj, Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb 2012-, str. 83) proizašlo iz »postepene emancipacije pojedinca« (ibid.) koja nije bila »slabljenje nego preobrazba društvene povezanosti« (ibid.). Durkheim zaključuje da se pojedinac »podvrgava društvu i to je podvrgavanje uvjet njegova oslobođenja. [...] Smještajući se pod njegovo okrilje on, u izvjesnom smislu, postaje ovisan o njemu, ali ta je ovisnost osloboditeljska« (ibid.). Gramscijeva koncepcija odnosa konformizma, spontanosti i originalnosti izravno je izvedena iz Durkheimove koncepcije socijalizacije individuuma. To će na koncu dovesti do toga da će jezičnu heterogenost također podvrgnuti socijalizaciji.

66

A. Gramsci, *Marksizam i književnost*, str. 37.

67

Ibid., str. 38.

68

Ibid.

69

Ibid., str. 37.

70

Iako ovo zrcali Durkheimovu koncepciju društva i individualizacije, Gramsci uvodi drugačiju formu konformizma. Na to drugačije tumačenje konformizma upozorava: M. Filippini, *Using Gramsci*, str. 76. Međutim, pritom ne zaoštava ovu mogućnost interpretacije.

71

A. Gramsci, *Marksizam i književnost*, str. 38.

72

Gramsci (str. 37) riječ koristi polazeći od etimološkog značenja riječi *idiōtēs* u značenju privatne osobe, individuuma depriviranog od društva, zatvorenog u njegovu vlastitu perspektivu: »Iskrenost (i spontanost) znači maksimum individualizma, ali može značiti i idiosinkraziju (*izvornost je u ovom slučaju jednaka idiotizmu*)« (isticanje naše). Po Gramscijevu mišljenju, pojedinac koji svoju izvornost ne gradi vezujući je za društveno bio bi *idiot* (ibid.). Ujedno, Gramsci idiotizam uzima i u značenju idioma kao posebnog oblika govora nekog pojedinca, skupine ili sredine. Naglašavamo da će upotreba riječi *idiotizam* u ovom radu biti striktno vezana za Gramscijevu definiciju. Slijedom te definicije trebalo bi upotrebljavati – neologizam – *idiomatizam*, no Gramsci izrazom idiotizam upućuje na izoliranog individuuma koji svoju originalnost ne koristi da obnovi zajednicu, već prekine organsku vezu s njom.

73

Isključivati određeni način izražavanja lingvistički je preskriptivizam koji otupljuje oštricu Gramscijeve lingvistike historijskog materijalizma.

74

Ibid., str. 43.

ski iznikla ni iz čega. To je jezik koji je prihvaćen kao pravilan i neposredan, ali je spontana gramatika nastala kroz suparnički kontekst prihvaćanja i odbacivanja više normativnih gramatika. U spontanoj gramatici osim neosvijeste-nog usvajanja pravila jezika, usvajaju se pravila zajednice unutar koje je jezik usvojen.

S druge strane, po Gramsciju, normativna gramatika nije samo sustav pravila za upotrebu jezičnih izraza, već i društveni okvir unutar kojeg se ta pravila usvajaju. Spontana gramatika stvara dojam slobodne upotrebe, lišene tog društvenog okvira. Tek se u toj društvenoj interakciji uspostavlja norma kao gramatički konformizam. Normativna gramatika postaje spontana s istaknutom individualnom upotrebom i s potisnutim društvenim okvirom. Ona nije nametnuta, već se razvija u zajednici. Ali nije nepromjenjiva, već se njezino usvajanje sastoji od pregovaranja, međusobnih prilagodbi pravilima i odstupanjima od njih.

Interaktivni okvir u kojem se usvajaju ta pravila prikazan je kao obostrano provjeravanje i ovjeravanje, potvrđivanje i pregovaranje. Iz međusobnih prilagodbi, koje pak nikad ne smanjuju napetost između individualnog i kolektivnog, rađa se provizorni gramatički konformizam. Artificijelni konformizam jest esperanto ili Manzonijev primjer jezičnog ujedinjenja kroz uvođenje jedinstvenog jezika. Gramsci koristi riječ konformizam kako bi uputio da govornici u normativnoj gramatici svoju upotrebu usklađuju s govornicima oko sebe. Te su prilagodbe nužne kako bi komunikacija tekla nesmetano, a čime se jezična upotreba i primjena pravila uhodava do razine na kojoj pravila postaju neprimjetna. Tako govor istovremeno postaje pravilan i spontan. No, spontane su i improvizacije koje u istoj mjeri mogu biti učinak dosljedne primjene pravila i odstupanja od njih. Spontanost nije samo promjena pravila, već i pravilnost te promjene, kako odstupanja ne bi bila tek odmetnuta skupina grešaka i iznimki (po Gramsciju, tu originalnost prelazi u idiotizam). U spontanoj gramatici konformizam postaje neposredan.⁷⁵

Odnos između spontanosti i konformizma prenosi odnos između unifikacije i diverzifikacije. Mase se razjedinjuju pretvaranjem jezične raznolikosti u mnoštvo međusobno nepovezanih idioma. Razjedinjuje ih također jezična centralizacija nadređivanjem jednog idioma drugome. Organska⁷⁶ – ne mehanička, nametanjem standardnog jezika izvana – veza između narodnih masa i vladajuće klase podrazumijeva spontani konformizam. Po Gramsciju, razdvajanje spontanosti i konformizma političko je pitanje. Odvojeni, spontanost vodi prema lažnom individualizmu, a konformizam prema totalitarnoj zajednici.⁷⁷ Istovremeno, javljaju se fragmentacija i unitarizam koji se prevladavaju povezivanjem konformizma i originalnosti.⁷⁸

Zaključujemo da konformizam kao slaganje oko istih pravila ne podrazumijeva da pojedinci govore isto. Prema tome, držimo, konformizam – suprotno uvriježenoj upotrebi izraza – izbjegava potrebu uvođenja i nametanja standardnog jezika; on organski izrasta iz spontanog konformizma govornika. Gramsci avangardni konformizam razlikuje od pasivnog prilagođavanja pravilima.⁷⁹ Po Gramscijevu neortodoksnom shvaćanju ovog pojma, konformizam izvlači pravilnosti iz okrilja te pripadnosti i prilagodbi uhodanim obrascima ophođenja. Društveno i jezično pretapaju se jedno u drugo. Društveno ima svoju jezičnu dimenziju. Ako bi društveno uvjetovalo jezičnu upotrebu, ono bi se uspostavilo kao prijanjanje pravilnoj upotrebi jezika. Razumijevanje i značenje znakova, njihova svojstva i sposobnost govornika da se sporazu mijevaju određuju se međusobno. Zaključujemo da se zajednica mijenja i

stvara kroz promjenu jezičnih pravila i komunikacijskim obrazaca, a ne njihovo usklađivanje i poravnavanje.

Stoga, držimo, avangardni konformizam ne polazi od toga kako bi većina upotrijebila i razumjela znakove, već u kojem se opsegu može razvući i promijeniti upotreba znakova, neovisno o komunikaciji. Naprotiv, njihova promjena ustrojava komunikaciju. Osnova razumijevanja nije samo pretpostavka o slaganju nego, prije svega, pretpostavke o razilaženju, odnosno do koje se točke može razilaziti jezična upotreba a da upravo ta razilaženja budu okvir razumijevanja. Govornici utvrđuju amfibijski prostor ne-slaganja unutar kojeg se usuglašavaju.

Ističemo da taj prostor treba biti što širi kako razumijevanje ne bi ovisilo o već uvriježenim obrascima jezične interakcije. Kao što konformizam – po Gramscijevu shvaćanju – nije uprosječivanje jezične komunikacije, tako spontanost nije odudaranje od prosječne jezične interakcije, već povećanje rastezljivosti njezinih obrazaca, omekšavanje njezine okamenjenosti. Mijenjanje jezika nije uvjetovano komunikacijom, već, obratno, jezik se mijenja da bi se uputilo na novo. Komunikacija nije povezivanje kroz već poznata značenja, već tvorba zajednice kroz još nepoznate upotrebe znakova koje stvaraju mogućnosti pronalaženja zajedničkog izvan pripadnosti.

4. Metafora: istovremena neusuglašenost starog i novog

Put od konformizma u Gramscijevoj argumentaciji može voditi u tri smjera. Prvi je spontanost, kroz koju se stvaraju jezici različitih društvenih skupina i pojedinaca (dijalekti, sociolekti i idiolekti). Drugi je idiotizam koji se – s obzirom na etimologiju – usmjerava na neolaliju, stvaranje novih riječi, ne bi li se pojedinci i skupine izdvojili iz društva (idiomi, žargon, prema Gramscijevoj klasifikaciji). Konformizam mora biti u aktivnom odnosu prema suprot-

75

Za sistematizaciju ovih Gramscijevih kategorija upućujemo na semiotički četverokut (v. Algirdas Julien Greimas, *On Meaning Selected Writings in Semiotic Theory*, prev. Paul J. Perron, Frank H. Collins, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987., str. 48, osobito str. 121). Semiotički četverokut sastoji se od položaja koje zauzimaju semovi S_1 , S_2 , $\sim S_1$, $\sim S_2$, odnosa suprotnosti između semova (ili–ili, točkasta linija), podrazumijevanja (i–i, isprekidana linija) i proturječenja (ni–niti, puna linija). Parovi $S_1 S_2$, $\sim S_1 \sim S_2$, $S_1 \sim S_1$, $S_2 \sim S_2$ tvore kompleksne semove koji unutar svojih sastavnica tvore odnose disjunkcije i konjunkcije. V. pojednostavljenu verziju četverokuta u Dijagram 1. Apendiksa ovog rada.

76

Trebalo bi istražiti vezu između Durkheimova i Gramscijeve pojma *organskog* te, posljedno, vezu između *solidarnosti* i *socijalizma*.

77

Otuda nedvojbeno kritika svođenja socijalizma na komunitarni kolektivizam, zbog čega

ističemo nijansirano razumijevanje odnosa između konformizma, spontanosti i originalnosti u Gramscija.

78

O totalitarizmu i atomističkom individualizmu kao krajnostima u kojima se raspada zajednica – a ne u komunizmu – vidi: Jean-Luc Nancy, *Dva ogleda. Razdjelovljena zajednica; O singularnom pluralnom bitku*, prev. Tomislav Medak, MaMa, Zagreb 2003., str. 8–12.

79

Zato je teško održiva Filippinijeva (*Using Gramsci*) interpretacija o stapanju pluralnosti jezika i vremena u jedan jezik i vrijeme revolucionarne zajednice: »Prilika da ovladaju nacionalnim jezikom, u stvari je, prema Gramsciju nužna pretpostavka za emancipaciju podčinjenih. To se ne može žrtvovati u ime lingvističke pluralnosti.« – M. Filippini, *Using Gramsci*, str. 111. Osim toga, Filippinijevo shvaćanje živuće filologije, temelja organskog centralizma, nije u skladu s ovim njegovim izvodima (ibid., str. 59).

nim silama spontanosti i idiomatizacije, inače vodi prema standardu ili umjetnim jezicima kao što je esperanto. Inovacije i varijacije rađaju se u okrilju avangardnog konformizma koji ne zamjenjuje tek staro novim, već omogućuje preobrazbu starog u novo. Gramsci to naziva »‘labuđim’ pjevom starog čovjeka«,⁸⁰ u kojem se staro ujedinjuje s novim, gledajući prema »novom dobu i novoj povijesti«. ⁸¹

Labuđi pjev staroga koje iščezava u novom Gramsci određuje kao metaforu. Novi pogled istovremeno mijenja i upotrebljava način izražavanja prethodnog pogleda svijeta. Metafora je istovremena neusuglašenost starog i novog. Gramsci uzima primjer premještanja pojma imanencije iz metafizike u filozofiju prakse; taj prijelaz iz jednog područja u drugo labuđi je pjev pojma imanencije. Metafizički pojam imanencije istovremeno je prevladan, ali je i dalje »karika«⁸² u povijesnom razvoju iz kojeg se rađa novi pojam imanencije.

Već smo razmotrili Gramscijeve rezerve donosi li novi izraz uistinu novost, a ta se suzdržanost i ovdje ponavlja:

»A s druge opet strane, da li je novo shvaćanje imanentnosti potpuno novo.«⁸³

Iako je način izražavanja u cjelini metaforičan, metafora nije neolalija i spontano stvaranje idioma. Originalnost metaforičke invencije proizlazi iz istovremenosti jezične i društvene promjene. S jedne strane, gasne »svijetli kolobar«⁸⁴ starih značenja, dok se na njegovom mjestu pojavljuje »novo metaforičko značenje«. Neovisno o naslagama prethodnih značenja, u novoj razvojnoj fazi društvo riječ upoznaje u njezinom trenutnom metaforičkom značenju.

Za Gramscija, jezična i društvena promjena zajednički je čin, koji prožima društvo u cjelini, a da istovremeno nije niti nametanje odozgo (prema Gramsciju jezuitski, artificijelni konformizam), niti pojedinačni, nepovezani ispadi odozdo (idiotizam i spontanost). Promjena ne može biti samo represivna – ako uopće – već mora »oslobod/iti/ skrivene snage« jezika i društva.⁸⁵ Povezujući avangardni konformizam s originalnosti, Gramsci određuje revolucionarni subjekt kao nositelja »povijesne izvornosti« upravo onda kada »najjače ističe i oživljuje ‘društveno’«. ⁸⁶ Društveno u sebi nosi moguće, neizbježnost njegove artikulacije i originalnosti kao govornog čina. Originalnost prerađuje poznate izraze pridružujući im još nepoznat sadržaj, ali ta nova veza među već poznatim izrazima i još nepoznatim sadržajima koji se tek rađaju postaje temelj novog društvenog konsenzusa oko drugačijeg svijeta.⁸⁷ Otuda Gramscijevi argumenti za paradoksalan spoj konformizma i originalnosti.

Sintezu donosimo u Dijagramu 3. On određuje konformizam, idiotizam, spontanost i originalnost, te njihove lingvističke ekvivalente (standard, idiomi, žargoni, dijalekti, sociolekti i metafore) kao odnose prema promjeni i pravilnosti, novom i starom. Oni se odnose prema jezičnim izrazima ili kroz slijedeće pravila ili odstupanjem od njih. To izražavamo kroz sustav opreka između pravila i kršenja, ne-pravila i ne-kršenja. Ova se četiri oblika jezične i društvene promjene definiraju kroz tri logička odnosa između semova ‘pravilo’, ‘kršenje’, ‘ne-pravilo’ i ‘ne-kršenje’. Spontanost je odstupanje od pravila koje nije kršenje, uvodi promjene koje ne postaju novo pravilo, već se asimiliraju u postojeći sustav pravila. Originalnost, kao inovacija, jest ne-kršenje. Ona nije niti slijedenje pravila, niti njihovo kršenje:

»Trebalo ipak voditi računa o tome, da nijedna nova historijska situacija, pa bila ona posljedica najkorjenitijih promjena, ne mijenja potpuno način izražavanja, bar što se tiče njegova vanjskog, formalnog oblika. Ali sadržaj izražavanja morao bi biti izmijenjen, iako se teško dolazi do točne i neposredne svijesti o toj izmjeni.«⁸⁸

Metafora je osnova kritičkog koje se sastoji u istovremenom otkrivanju razlika pod prividnom uniformnošću i sličnošću te jedinstva pod prividnim proturječjima. Za Gramscija, bît metafore nije u tolikoj mjeri prenošenje novih sadržaja, koliko izražavanje neusuglašenosti između starih izraza i novih sadržaja, njihove istovremene neusklađenosti.⁸⁹ Metafora, kao učinak konformizma i originalnosti, artikulira prisutnost kontingentnog u nužnome.⁹⁰

5. Zaključak: protiv razvlaštenja govornika od jezika

Pokazali smo da je spoj konformizma i originalnosti, normativnog i spontanog temelj Gramscijeve lingvistike historijskog materijalizma. U ovom smjeru ide Filipinijev zaključak, koji je od presudne važnosti za razumijevanje ove teze:

»Stoga, organski centralizam upućuje na oblik jedinstvene, ipak pluralne i osporavajuće organizacije, koja zahtijeva neprekidno prilagođavanje organizacije klase, kroz jačanje mnoštvenosti individualnih zahtjeva.«⁹¹

Lingvistika historijskog materijalizma s jedne je strane Gramscijeva kritika vodećih koncepcija jezika njegova doba, koje nisu mogle objasniti odnos između kolektivnog i individualnog, pa samim time ni odnos između mijenjanja jezika i pravilnosti. Glavni je primjer Saussureovo izvođenje lingvistike iz socijalne psihologije. Govor je realizacija jezika kao sustava, pri čemu govorne realizacije ne zadiru u jezična pravila jer se i njihove promjene izvode iz jezičnog sustava. Po tom Saussureovu shvaćanju, jezik kao sustav ustrojava i jezičnu zajednicu i govor njezinih pripadnika.

S druge strane, ova kritika redukcije individualnog na kolektivno, promjena na pravilnost, ujedno je kritika kolektivismu revolucionarnog subjekta. Kao što smo vidjeli u Gramscijevu razmatranju metafore, revolucija nije tek zamjena jednog s drugim, već mijenjanje iz jednog u drugo. Revolucija ne upućuje

80

A. Gramsci, *Selections from Cultural Writings*, str. 108.

81

Ibid.

82

A. Gramsci, *Historijski materijalizam i filozofija Benedeta Crocea*, str. 178.

83

Ibid.

84

Ibid., str. 179. Osim imanentnosti, Gramsci daje primjer riječi *dis-astro* koja potiče iz astrologije.

85

A. Gramsci, *Markizam i književnost*, str. 36.

86

Ibid., str. 37.

87

Vidi: sistematizaciju ovih društvenih formi i jezičnih ekvivalenata u Dijagramu 2.

88

A. Gramsci, *Historijski materijalizam i filozofija Benedeta Crocea*, str. 180.

89

M. Filippini (*Using Gramsci*, str. 106), budući da slijedi razliku između dvaju konformizama, također uviđa temporalni karakter metafore, ali ona je »hegemonijska temporalnost« (ibid.) koja ujedinjuje raznovrsne vremenske tokove. Po našem tumačenju, to je jedna od strana temporalnosti u Gramscija. Druga je istovremena neusklađenost vremenskih linija, a ona dolazi do izražaja kod Gramscijeva pojma »živača filologija«, o čemu smo ranije već govorili.

90

Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, London 1985., str. 110 i 114.

91

M. Filippini, *Using Gramsci*, str. 58.

samo na promjenjivi karakter društva, što se očituje u prevratima, već promjena postaje sama bit društvenog, ono što ga čini društvom koje sada u svoje konstitutivno obilježje prihvaća svoju promjenjivost odnosno svoj povijesni karakter. Revolucija nije prostorni (»drugo umjesto prvog«), već vremenski koncept (»drugo se razvija iz prvoga«) koji upućuje na neusklađenost starog i novog te njihovu istovremenost. Kao i znanstvene, i društvene revolucije zatopljuju povijesnost društva. S ovim teorijskim sljepilom društvenih revolucija, dolazi i potiskivanje osobnog iskustva koje, kao i iskustvo zajednice, postaje povijesna kategorija.

Slijedeći Gramscija, znanstvena revolucija u lingvistici i društvena revolucija u politici ostavljaju po strani kompleksnost odnosa između kolektivnog i individualnog, pravilnosti i promjenjivosti. Njihove su znanstvene, lingvističke i političke operacije rigidne, polaze od nepromjenjivih, homogenih pravila i društvenih zajednica. Zato se Gramscijev naglasak na heterogene jezične zajednice, višejezičnost istih jezika i njihovo neprekidno mijenjanje treba zahvatiti iz točke gledišta varijacionističke sociolingvistike. Tim više što neke od Gramscijevih postavki i zaključaka treba revidirati upravo u tom okviru, kao što je i sâm Gramsci proveo temeljitu rekonstrukciju Croceove filozofije jezika, filozofije povijesti i estetike. No, ta je Gramscijeva rekonstrukcija Croceove filozofije ujedno bila temelj njegove kritičke revizije historijskog materijalizma.

Gramscijevi parovi normativno i spontano, konformizam i originalno, staro i novo, vezu između pravilnosti i promjene stavljaju u funkciju društvenog. Time se kreativnost govornika vrednuje iz točke gledišta organske veze s društvenim. Vezivanjem spontanosti za konformizam, Gramscijeva argumentacija zapada u preskriptivizam, koliko god odbacivao standardološke procese nametanja jednog jezika. Jezične promjene u njegovoj koncepciji, *in ultima linea*, ostaju podređene komunikaciji, iako i ona u lingvistici historijskog materijalizma upućuje na ona značenja kroz koja se društvo preobražava.

Za Gramscija, konformizam nije rigidno slijeđenje jezičnih pravila, kao što ni spontanost nije njihovo puko kršenje.⁹² Prema tome, odnos između promjena i pravilnosti napetost je između podlijeganja stereotipima i odolijevanju da se u njih ukalupi jezična upotreba.

Prema tome, stava smo da i lingvistika i historijski materijalizam imaju zajedničko polazište u potpunoj slobodi govornika. Nakon razvlaštenja od sredstava za rad, slobodno raspolaganje jezikom još uvijek ostaje neotuđiv prostor ljudske i društvene preobrazbe. Kao što rad pripada radnicima, jezik pripada njegovim govornicima.

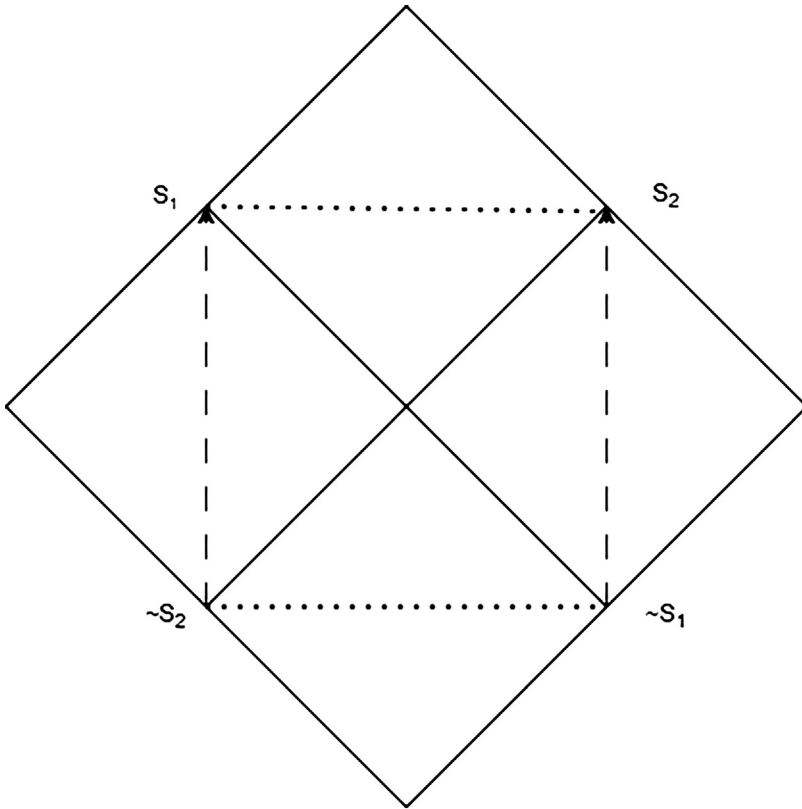
92

Posebno treba utvrditi modificira li Gramsci odnos između društva i pojedinca kako ga određuje Durkheim, osobito s obzirom da bi hegemonija trebala biti temelj radikalne

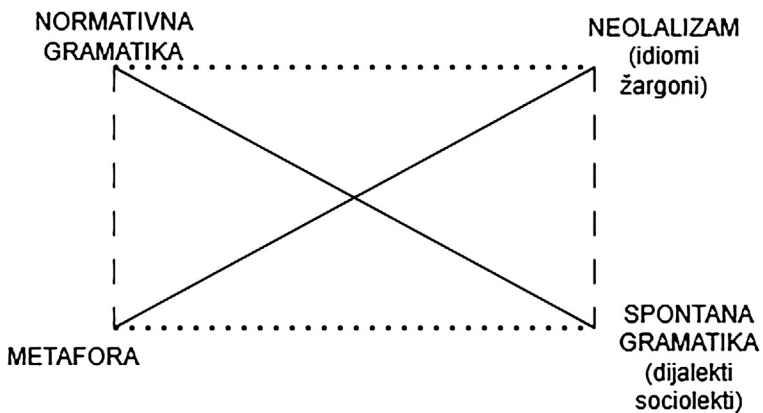
demokracije. Usp. E. Laclau, C. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics*.

Apendiks

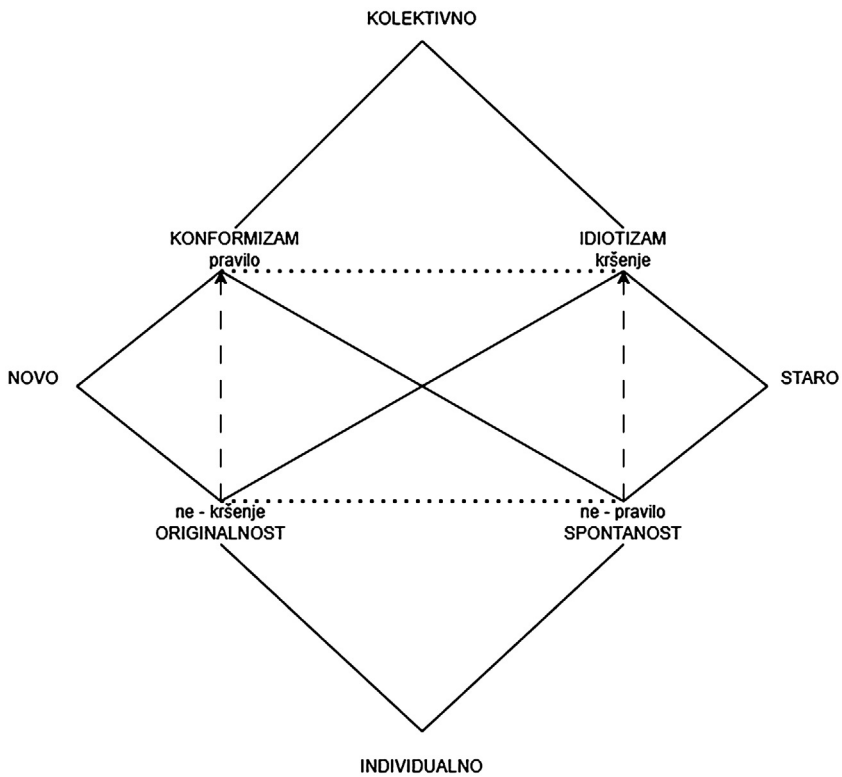
Dijagram 1

Dijagram 2

Dijagram 3

Aneli Dragojević Mijatović, Aleksandar Mijatović

Language and Social Change

Linguistics of Historical Materialism in Antonio Gramsci

Abstract

The long debate in Marxism and Post-Marxism on the relationship among language, society, politics, economy, discourse, and materiality is an essential intellectual and political challenge to historical materialism. This dispute is particularly important regarding the change and transformation of social and historical formations. Italian Marxist philosopher Antonio Gramsci is considered the exception in this debate since he, early in his philosophical and philological education and later in his intellectual and political activity, insisted on the critical relationship between hegemony and language. For Gramsci, the interplay of coercion and consent in hegemony cannot be properly grasped without language. Hence, the gist of our article is to provide a simultaneous critique of linguistic and revolutionary subject. The change is immanent to linguistic and political agency. In this paper, we analyze Gramsci's categories of linguistic historical materialism and question to what extent they adopt and develop this immanent variation in linguistics and politics.

Keywords

Antonio Gramsci, language, linguistics, society, individual, historical materialism, hegemony, change, variation